

Elfnovemberlezing:

De verbeelding: vriend en vijand van de vrede.

Tekst: Koen Aerts – Muziek: Bois de Vivre

♪ *Petite Suite; ‘En bateau’ & ‘Ballet’*

Claude Debussy

Inleiding: historische tijden – historische lessen?

De reden waarom ik mijn tekst vorig jaar niet kon uitspreken, maakt de aanhef niettemin nog steeds actueel: we beleven historische tijden. Dat doen we altijd, maar het is een dooddoener van jewelste die vooral het laatste anderhalf jaar een nieuw leven kreeg. Tal van commentaren plaatsen de mondiale impact van Covid-19 op een lijn met belangrijke breukmomenten uit ons verleden. Niet enkel virologen en artsen, maar specialisten van alle slag verdringen elkaar om zich uit te spreken over zowel de uitdagingen als de kansen van deze crisisperiode. Ook historici staan in die rij om, trappelend van ongeduld, hun mening te geven. Enkele Nederlandse vakgenoten eisten zelfs een zitje in het officiële adviesorgaan van de overheid, want – ik citeer – *“Bijna alles is al eens gebeurd.”*

Op het eerste gezicht valt daar wat voor te zeggen. De pandemie herinnert volgens sommigen aan de Spaanse Griep in de periode 1918-1919, terwijl de genomen overheidsmaatregelen doen denken aan het samenscholingsverbod en de avondklok van de bezetter tijdens de jaren veertig van vorige eeuw. De geschiedenis – zo luidt dan het stompzinnige cliché – herhaalt zich, keer op keer. Sommigen gebruiken die populaire slagzin om schijnbaar wereldwijze bespiegelingen over de samenleving te concluderen, anderen hanteren het als ijdele houvast om de studie van het verleden als maatschappelijke opdracht te verdedigen. Een grondige kennis van het verleden zou ons zo een draaiboek voor het heden geven. Of, radicaler nog, wie zijn geschiedenis kent, weet ook wat er morgen wacht. Het verleden is dan de levensleraar of de barometer die ons waarschuwt voor slecht weer. Een goed afgesteld historisch bewustzijn kan ons wapenen tegen naderend onheil en desnoods aansporen preventief actie te ondernemen. Dat klinkt goed, het geeft de wind in de zeilen van wat met het modewoord ‘toegepaste geschiedenis’ een nieuwe subdiscipline wil heten. Maar, klopt die redenering? Kunnen we lessen trekken uit het verleden? Voor de historicus is er uiteraard geen betere lakmoesproef dan te kijken hoe men men dat vroeger al dan niet succesvol heeft geprobeerd. Concreet, voor het thema van vanavond: helpt de ervaring van de wereldoorlogen om de vrede te bewaren? Het is een vraag die ik in enkele stappen wil beantwoorden: via een diagnose van de situatie na beide wereldoorlogen en de crisis vandaag wil ik met een historische analyse van het decennium voor 1940 uitlichten hoe de verbeelding daarbij een prominente rol speelt, zowel als vriend en als vijand van de vrede – meteen ook de titel van deze lezing.

1. 1914-1918: poging nummer één

Lessen trekken uit het verleden: het is vanuit die gedachte dat de Belg Paul Hymans in 1920 de eerste vergadering van de Volkenbond voorziet. Die supranationale organisatie, ontsproten uit de geest van de Amerikaanse president Woodrow Wilson, ziet na de Eerste Wereldoorlog het levenslicht vanuit de uitdrukkelijke wens om conflicten tussen staten voortaan enkel nog via onderhandelingen te beslechten. De gruwel van de Grote Oorlog moest de wereld verenigen rond het idee van eeuwige vrede.

Het is een ambitieus opzet, in de eerste plaats gedragen door de impact van de oorlogsbeelden zelf. Tegenover de heroïserende, officiële oorlogspropaganda staat de ontvucherende getuigenis van de frontsoldaten. De democratisering van de fotografie, de technologische ontwikkeling van compactere camera's, zorgt letterlijk voor invalshoeken die de vuile realiteit van de oorlog niet langer verhullen of maskeren. In de loopgraven van die eerste 'industriële' oorlog zitten bovendien tal van schrijvers, journalisten, schilders, beeldhouwers – kunstenaars in het algemeen – die het wedervaren van het slagveld interpreteren en vertalen naar woord, klank en beeld. Kleine en grote namen uit de mondiale cultuurwereld staan er schouder aan schouder of met de lopen gericht op elkaar. Hun getuigenissen, offers en creaties geven de pacifistische gedachte overal kiemkracht: van de *No More War Movement* in Nieuw-Zeeland en het Verenigd Koninkrijk tot *Nooit meer oorlog*-federaties in België en zelfs het neutrale Nederland. In België vindt aan het graf van de kunstenaar Joe English zo de eerste editie van de zogenaamde IJzerbedevaarten plaats. Het is de start van een traditie die Vlaamsgezinden, in herinnering aan de frontsoldaten, jarenlang bijeenbrengt rond de leuze *Zelfbeschikking, Nooit meer oorlog en Godsvrede*.

De voedingsbodem voor de vredesboodschap – maar ook van het revanchisme – blijkt opvallend vruchtbaar waar de verliezen het grootst zijn, dus ook – en niet het minst – in Duitsland. Otto Dix, die zich als vrijwilliger nog enthousiast in een soldatenplunje hees, zal er zich onderscheiden als de schilder die zijn afschuw over de oorlog expressief op het doek tot leven brengt. Zijn monumentale "*Der Schützengraben*" (de loopgraven) geldt als één van de meest controversiële en meteen ook belangrijkste schilderijen van het interbellum. Samen met de sprekende houtsneden van de Duitse oorlogsmoeder bij uitstek, Käthe Kollwitz, die haar zoon Peter in 1914 aan het front verloor, komt zijn werk in de inkomhal van het eerste anti-oorlogsmuseum ter wereld. Opgericht in 1925, in Berlijn notabene. De bezieler is hun gemeenschappelijke vriend, schrijver Ernst Friedrich, die als vurig voorvechter van de vrede volop voor de confrontatie gaat. In meertalige brochures en reizende exposities spiegelt hij oorlogspropaganda cynisch aan de rauwe realiteit van weggeschoten kaken – de zogenaamde *gueules cassées* – massagraven, executies en onverbloemde gruwelijkheden. Die historische beelden vormen voor hem de brandstof van bewustwording, hetzij

expliciet, rauw en onversneden als journalistieke documentatie, hetzij subtiel, uitvergroot of poëtisch als artistieke interpretatie. De verbeelding bespeelt zo meer dan de rede alleen, ze heeft ook een onmiskenbare impact op de emoties die ons helpen om ons in te leven. Opdat het zich niet zou herhalen, mogen we het niet vergeten, moeten we het ook kunnen voelen, bijna beleven. Vanuit die gedachte start in diezelfde periode in Ieper het dagelijks blazen van de Last Post. Als eresaluut aan de vermisten, en bij uitbreiding aan alle doden van 1914-1918, kondigt dat militaire signaal het slot van de dag aan. Symbolisch luidt het ook het einde van de strijd in, toch minstens in Europa en liefst voor eeuwig. Dat was alleszins het opzet. Amper tien jaar later wordt die routine al onderbroken wanneer de Tweede Wereldoorlog de Grote Oorlog tot de Eerste devalueert. Het verhaal van de loopgraven, de verbeelding van de vrede en de missie van de Volkenbond blijken een maat voor niets geweest.

♪ *The Last Post*

2. 1939-1945: poging nummer twee

Lessen trekken uit het verleden: de beelden van de Tweede Wereldoorlog zijn zo mogelijk nog harder dan voorheen: concentratie- en vernietigingskampen, weggevaagde steden, paddenstoelwolken, vergaste en verbrande mensen. Ze tonen niet zomaar een industriële oorlog tussen verschillende partijen, maar ook de systematische en totale vernietiging van volkeren, een aanslag op de mensheid en op het leven in het algemeen. In 1945 ligt de inzet hoog: dat nooit meer, zo klinkt het wereldwijd, opnieuw maar nu – beloofd! – meer dan ooit. De tweede poging om uit het verleden te leren leidt tot nog straffere preventiemaatregelen. De Volkenbond krijgt een doorstart in de Verenigde Naties, "*vastbesloten komende generaties te behoeden voor de gesel van oorlog*", met meer middelen, instellingen en mechanismen om de vrede te bewaken. Met de anti-Joodse maatregelen van nazi-Duitsland in het achterhoofd maakt een *Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens* de morele scheidslijn verder zwart op wit. Het zijn

hoopvolle stappen zonder voorgaande. Als voormalig vredesdiplomaat van de Volkenbond beseft de Fransman Jean Monnet dat oude vijandschappen in Europa best bezworen worden in een gemeenschappelijke economische ruimte. Een vredevol en verenigd continent kan volgens hem maar slagen met de Duitsers erbij. Hij legt de fundamenten voor wat eerst de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal en later de Europese Unie zal heten. Elke lidstaat verbindt zich ertoe het *Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden* na te leven. De economische blauwdruk, versterkt door de collectieve ervaring van de oorlogsjaren en de ontzetting over de Holocaust, leidt zo tot een sterk Europa, een merk dat met vlag en uiteindelijk zelfs een volkslied het idee van vrede en voorspoed moet verbeelden. *Alle Menschen werden Brüder*, zo klinken de beloftevolle woorden van de Duitse dichter Friedrich Schiller op de tonen van de Negende Symfonie van Ludwig van Beethoven.

♪ *Symfonie nr.9; Ode An die Freude* - Ludwig van Beethoven

3. *Les geleerd of recht naar Wereldoorlog Drie?*

Vijfenzeventig jaar na datum lijkt de les van de Tweede Wereldoorlog op het eerste gezicht nog steeds te renderen. Een nucleaire Holocaust, naar het gecombineerde schrikbeeld van Hiroshima en Auschwitz, heeft tijdens de Koude Oorlog niet plaats gevonden. Krijgsverrichtingen op schaal van de jaren veertig zijn eveneens uitgebleven. Dat is een positieve balans, althans bekeken vanuit Brussel en bij uitbreiding West-Europa alleen. Het houdt geen rekening met de bloedige periode van dekolonisering noch met de systeemfouten van de Volkenbond die in de Verenigde Naties vervangen zijn door nieuwe problemen. Dankzij hun permanente zetel én vetorecht in de Veiligheidsraad, het hoogste bestuursorgaan van de Verenigde Naties, parkeren de grootmachten van 1945 conflicten met geopolitieke belangen buiten die vergadering: geen daadkrachtige VN-interventies of vredesmissies tijdens

de Cuba-crisis in de jaren zestig, niet in Vietnam tijdens de jaren zeventig, noch in Syrië vandaag. Wat betekent *peacekeeping* dan nog, als die opdracht eerder een strategische dan morele agenda dient? Ook de Europese Unie verliest hoe langer hoe meer glans: het ene land zegt de unie definitief de wacht aan, terwijl in andere lidstaten een autoritaire wind waait. Voor de Duitse filosoof en historicus Philipp Blom is het zonneklaar. De EU is *“niet langer een existentieel vredesproject, maar een economische unie waar iedereen het zijne haalt.”* De waarden en solidariteit vertonen duidelijk scheuren en lekken. Hoe oprecht klinkt het Europees volkslied nog in de oren van de vluchtelingen die dagelijks de Middellandse Zee oversteken?

Het lijkt wel dat *“de motoren nog draaien en de vlaggen nog wapperen, maar dat de geest geweken is”*. Het zijn niet mijn woorden, maar wel die van een historicus vijfentachtig jaar geleden. In 1935 huiverde de grote Nederlandse mediëvist Johan Huizinga over de *“bezeten wereld”* waarin de liberale democratie bijna uitzichtloos ten onder ging aan de opmars van het totalitarisme. Het was een periode waarin volgens hem *“bijna alle dingen die eenmaal vast en heilig schenen, wankel zijn geworden: waarheid en menselijkheid, rede en recht”*, met *“staatsvormen, die niet meer functioneeren, productiestelsels, die op bezwijken staan”* en *“maatschappelijke krachten, die in het dolzinnige doorwerken”*. Hoewel het alarmerende lektuur is uit de jaren dertig, lijkt het voor velen vandaag net zo realistisch en profetisch als weleer. Precies die vraagstelling is nog steeds de vraag en misschien wel de urgentie van deze lezing: beleven we vandaag net zo'n historische tijd? Staan de tellers in het rood en moeten we er ons – met de woorden van Huizinga – aan verwachten dat *“De dreunende machine van dezen geweldigen tijd [...] op het punt [schijnt] om vast te loopen”*? En, belangrijker, hoe kunnen we dat verhelpen?

Op basis van uitgebreid onderzoek maakt Ingo Piepers, een Nederlandse oud-majoor met terreinervaring in internationale vredesmissies, zich geen illusies. Die vraag is voor hem al even zinloos als de vlucht van de tuinman voor de dood. In de wereldgeschiedenis van de laatste vijfhonderd jaar onderscheidt hij cycli van spanningsopbouw en instabiliteit die ons volgens de wetten van de thermodynamica onvermijdelijk doen afstevenen op een derde wereldoorlog. Het is een berekening die zelfs

de Duitse filosoof Friedrich Hegel somber zou stemmen. Voor hem was de enige les uit de geschiedenis dat de mens er niets van wil leren, maar als vrede en oorlog nog louter uitkomsten zijn van een natuurkundig proces zouden we zelfs niet meer moeten proberen. Waarom nog voor vrede vechten? Waarom dan nog verantwoordelijkheid nemen? Het biedt een vrijgeleide voor vaandelvlucht, zelfs om deze lezing hier voortijdig af te ronden.

4. Geschiedschrijving als sociaal-psychologie met voorbeelden

Gelukkig zit de aanname van dat gedetermineerde doembeeld verkeerd. Een cyclisch patroon is nog geen onontkoombare wetmatigheid. De geschiedenis herhaalt zich niet één op één, ze rijmt hoogstens wat – althans, zo zou de Amerikaanse schrijver Mark Twain hebben beweerd. De context van zowel kleine als grote gebeurtenissen uit het verleden is nooit helemaal hetzelfde. Voor elke gelijkenis en parallel zijn er minstens zoveel variabelen en verschillen. Het verleden als barometer is weliswaar een mooie gedachte, maar net zo goed een waanidee. De maatschappelijke relevantie van de geschiedwetenschap is eerder vergelijkbaar met die van de seismoloog dan van de meteoroloog. Ze heeft geen voorspellende kracht, maar hoogstens het vermogen om potentiële spanningen te herkennen en signaleren. Een blik op het verleden laat toe de mens in het krachtenveld van maatschappelijke breuklijnen te bestuderen. Het geeft een kijk op de structurele factoren en verschuivingen die zijn gedrag kunnen sturen, maar omgekeerd toont het ook aan hoe het menselijk handelen net zo goed gevestigde verhoudingen en tendenzen kan keren. De geschiedenis wijst met andere woorden mogelijkheden van menselijke houdingen aan. Die redenering vertrekt dus niet van de overtuiging dat bijna alles al eens gebeurd is, maar is subtieler samen te vatten met de woorden waarmee kampoverlevende Primo Levi zijn getuigenissen over de Holocaust verdedigde, namelijk: *“Het is gebeurd en kan dus weer gebeuren.”* Als er al een historische constante is dan is het wel de mentale configuratie van de mens zelf: we zijn vandaag niet wezenlijk anders bedraad dan in het verleden of dan mensen elders in de wereld. Vanuit die visie – namelijk geschiedschrijving als sociaal-psychologie met voorbeelden – biedt een diagnose van het menselijke gedrag in historische stresssituaties minstens relevante denkoefeningen aan.

♪ ‘I got rhythm’ - George Gershwin

5. De verbeelding als wegbereider van geweld.

Hoe verzeilt de mens in de platentektoniek van oorlog en vrede? Waar liggen de gevaren? Wat gebeurde er met andere woorden tussen Wereldoorlog I en II? Wat gebeurde er met met de vredesboodschap van Ernst Friedrich, Käthe Kollwitz en Otto Dix? Waarom bleef de Last Post niet onafgebroken spelen? De analyse van die vraagstelling kan inspireren omdat totalitarisme, in al zijn diverse verschijningsvormen en gradaties, via de verbeelding vaak gelijkaardige sluiptwegen neemt. Met de extreme proefopstelling van de jaren dertig licht ik daarom vier bochten toe die relevant kunnen zijn als potentiële herkenningspunten of seinposten voor flauwe of haakse wendingen in de wereld vandaag. Ik doe dat aan de hand van historische voorbeelden, het is dus non-fictie uit het verleden. Elke overeenkomst met actuele situaties is toevallig en voor rekening van de toeschouwer of lezer.

Taal radicaliseert het verbeeldingsvermogen.

1929. Het jaar van de beurskrach. De mondiale instorting van de economie leidt tot breedgedragen ontredde en een diepgeworteld crisisbesef. Voor valse profeten met autoritaire aspiraties betekent dat oogsttijd. Met slogans, leuzen en als waarheid gecamoufleerde dogma's gooien ze boeien uit in woelig water. Kort en krachtig, liefst in een beperkt aantal tekens, reiken ze voor complexe uitdagingen schijnbaar eenvoudige oplossingen aan. *“Iedere propaganda dient populair te zijn en het geestelijke niveau af te stemmen op het begripsniveau van de minst begaafden tot wie de propaganda zich wil richten”*, zo noteert de ambitieuze Adolf Hitler al in 1924 in *Mein Kampf*. Het register van de klare taal blokkeert de verbeelding van alternatieve uitwegen

uit de crisis, het verkleint de geestelijke horizon en beperkt de mogelijkheden zich in de schoenen van een ander te verplaatsen. Ten koste van de vermoeiende meerstemmigheid, de storende nuance, het trage overleg en het complexe multilateralisme stimuleert het een vals bewustzijn van verbondenheid. In 1984 beschrijft George Orwell hoe de inwoners van het totalitaire Oceanië het *Newspeak* moeten leren, de taal die door een beperkte woordenschat ook hun gedachten beperkt en controleert. Het dystopische werk dateert van 1949, maar in de jaren dertig ontmaskert de Duits-Joodse filoloog Victor Klemperer al meesterlijk hoe de taal van het Derde Rijk in die zin evolueert: *“hoe zintuiglijker een toespraak is, hoe minder ze zich op het intellect richt, des te begrijpelijker is ze. Zodra ze het denken ontlast en het bewust uitschakelt en verdooft, overschrijdt ze de grens van eenvoud naar demagogie of volksmisleiding.”* Overdrijvingen, leugens en superlatieven – kortweg de algemene versimpeling van de taal – staan zo ten dienste van wat hij ‘de bezwering’ van het Duitse volk noemt. Taal zet de moraal, het is het venster waardoor we de werkelijkheid structureren en begrijpen. Voor leiders met autoritaire trekken is het het uitgelezen machtsinstrument om zelfs via democratische weg controle te krijgen.

“HOE ZINTUIGLIJKER EEN TOESPRAAK IS, HOE MINDER ZE ZICH OP HET INTELLECT RICHT, DES TE BEGRIJPELIJKER IS ZE. ZODRA ZE HET DENKEN ONTLAST EN HET BEWUST UITSCHAKELT EN VERDOOFT, OVERSCHRIJDT ZE DE GRENS VAN EENVOUD NAAR DEMAGOGIE OF VOLKSMISLEIDING.”

- Victor Klemperer (Duits-Joodse filoloog)

Wie controle wil houden, zoekt de regie over alle vormen van verbeelding.

Dat is meteen de tweede observatie. Verschillende staatsgrepen beginnen in de studio's van nationale radio- en tv-stations. Niet zonder reden. In de jaren dertig zijn stevige propagandatoespraken doeltreffender dan ooit dankzij de technologische ontwikkelingen van massacommunicatie en de opkomst van nieuwe media zoals films, grammofoonplaten en goedkope radio's. *“De kunst van propaganda ligt er juist in dat die, door de gevoelsmatige voorstellingswereld van het grote publiek te begrijpen, in psychologisch juiste vorm de weg vindt naar de aandacht en vervolgens het hart van de grote massa. [...] Meer kans biedt al het beeld in alle vormen, tot en met de film. Hier hoeft de mens nog minder zijn verstand aan het werk te zetten; het volstaat te kijken, hoogstens nog heel korte teksten te lezen [...]”* Dit is opnieuw een fragment uit *Mein Kampf*. Tien jaar later leest het bijna letterlijk als een opdracht van de auteur aan de befaamde cineaste Leni Riefenstahl die dan zijn *Triumph des Willens* regisseert.

De beelden moeten voor zich spreken en vooruitgang uitstralen. Met knappe ingrepen en originele vondsten – wijzigende camerastandpunten, rails die dynamiek brengen en hoogshots afgewisseld met close-ups – verkoopt Leni Riefenstahl een eenvoudige boodschap als *“een muzikale compositie”* of *“een kunstwerk”*, een hapklare brok voor het buikgevoel van de massa. Ze is overigens lang niet de enige. Overal wenden artiesten en intellectuelen hun talenten aan voor de dictatuur van de dag: van de fascistische futurist Filippo Marinetti tot het socialistisch realisme van de schrijver Maxim Gorki in de Sovjetunie.

Elk autoritair regime probeert de vrije verbeelding van het volk te kapen via manipulatieve vormgeving, dwingende esthetica en kunstvormen. Die geestelijke intoxicatie volgt daarbij het socialiserende algoritme van reclame en sociale media: de voortdurende herhaling van de boodschap in opvallend design, zoals bijvoorbeeld het gebruik van rode kleuren in propagandaposters. Politieke logo's zoals hamer en sikkel of het hakenkruis worden succesvolle marketingproducten. Van links tot rechts, opnieuw van de Sovjetunie tot fascistisch Italië, strekt de stijlgids van het totalitarisme zich verder uit over alle cultuurdomeinen: architectuur,

muziek, theater, mode, de beeldhouw- en schilderkunst. Alles wordt communicatie en de communicatie wordt totaal, vaak subtieler dan we goed en wel beseffen.

Wie uiteindelijk de verbeelding domineert, duldt ook geen concurrentie meer.

In Duitsland, in 1933, ging het als volgt. Het anti-oorlogsmuseum van Ernst Friedrich wordt bestormd door de bruinhemden van de *Sturmabteilung (SA)* en omgevormd tot een clublokaal met martelkamer. Otto Dix en Käthe Kollwitz verliezen hun functies aan de kunstacademie, krijgen tentoonstellingsverbod en zien hun werken aangeslagen als *'Entartete Kunst'*, in het slechtste geval zelfs vernietigd. Onder andere *Schützengraben* van Dix gaat in vlammen op. Ook duizenden boeken, zoals die van Ernst Friedrich, zijn tijdens de infame boekverbrandingen hetzelfde lot beschoren. Het is het meest symbolische zuiveringsritueel van de boekcensuur waarmee totalitaire systemen de toegang tot andere horizonten en rivaliserende ideeën sluiten. Dat kan heel ver gaan. Na de revolutie haalt de Sovjetunie elke titel die nog maar wenkt naar kapitalisme of tsarisme uit de bibliotheekrekken, maar net zo goed het veronderstelde 'anti-leninistische' werk van filosofen als Immanuel Kant en René Descartes. Historische voorbeelden zijn legio: van Romeinse en Chinese keizers tot het doelbewuste Servische bombardement van de Bosnische nationale bibliotheek in Sarajevo in 1992. Het is ook een beproefde methode van fundamentalistische theocratieën die elke afwijkende vorm van verbeelding bestrijden, tot de vernietiging van muziekinstrumenten toe. De zuiverheid, en dus de verbeelding, van de leer duldt geen vrije interpretatie of kritische concurrentie. In de jaren dertig belandt er wereldliteratuur op de brandstapel omdat die volgens de nazi's on-Duits is. De lijst is lang, van Bertolt Brecht over Upton Sinclair en Ernest Hemingway tot Franz Kafka en Stephan Zweig. Naast Sovjetliteratuur en als antifascistische en marxistische bestempelde geschriften verteert het vuur vooral het werk van Joodse schrijvers. Er wordt daarbij geen onderscheid gemaakt tussen de publicaties van eigentijdse auteurs of die van oudere namen zoals Heinrich Heine. Ironisch genoeg orakelde net deze Duitse dichter al in 1820 dat waar men boeken verbrandt, men uiteindelijk ook mensen zal verbranden.

Als opmaat voor de latere volkerenmoord in vernietigingskampen verrijzen in het jaar van de boekverbrandingen al meteen concentratiekampen voor politieke tegenstanders. Onder de eerste gevangenen zijn er opvallend veel schrijvers, journalisten, intellectuelen en kunstenaars die er onder het mom van heropvoeding dwangarbeid verrichten. Eén van hen is de pacifistische journalist Carl von Ossietzky. In tegenstelling tot vele anderen blijft hij na de machtsovername van de nazi's in het land en trekt hij als publiek figuur onverstoord van leer tegen het militarisme en antisemitisme. Hij ontvangt er in 1935 de Nobelprijs voor de Vrede voor, maar dan wel als gevangene. Drie jaar later overlijdt hij aan verzwakking en tuberculose, opgelopen door de mishandelingen en ontberingen in de kampen. Hij is lang niet de eerste noch de enige. Zelfs al zijn hun werken vernietigd of verboden, autoritaire leiders vrezen kritische intellectuelen en kunstenaars zolang ze leven. In alle tijden en contexten kom je ze bij de eerste slachtoffers tegen: in de Goelags van Siberië, tijdens de Culturele Revolutie van Mao, in de moordvelden van de Rode Khmer en in het stadion van Santiago tijdens de Chileense coup van Augusto Pinochet. Omdat ze de formules van de verbeelding kennen, zijn het rechtstreekse concurrenten. Ze kunnen tegengas geven, strategieën van zinsbegoocheling ontrafelen en de geesten besmetten met andere stemmen en wereldbeelden. Bij de inval in Polen doen Adolf Hitler en Jozef Stalin daarom meteen wat ze in hun thuisland al deden. De massaslachting van Poolse officieren door de Sovjetunie in Katyn is het equivalent van wat de nazi's onder de betekenisvolle noemer Intelligenzaktion in Palmiry ondernemen: de liquidatie van intelligentsia, kunstenaars en de elite in het algemeen. Zij vormen stoorzenders voor de toekomstplannen van autoritaire regimes. Voor Duitsland betekent dat niet minder dan de uitbouw van een duizendjarig Derde Rijk.

♪ *The Golden Age (op. 22); Polka* - Dmitri Shostakovich

Wie de toekomst wil domineren, zal ook het verleden verbeelden.

Met die symbolische benaming van een duizendjarig Derde Rijk profileert het nazisme zich informeel als een logische opvolger van het Heilig Roomse Rijk uit de middeleeuwen en het Duitse keizerrijk van de lange negentiende eeuw. Een groots en luisterrijk verleden spreekt tot de verbeelding. Het engageert en verbindt het volk als erfgenaam rond een nieuwe opdracht, als een noodzakelijke voortzetting van een historische missie. Het actuele project wordt daarbij voorgesteld als de vanzelfsprekende uitkomst van de geschiedenis. Ook dat leidt tot de manipulatie van de verbeelding. Om een rechte lijn te trekken wordt alles wat in dat plaatje past uitvergroet en wat er buiten valt simpelweg gewist. Soms letterlijk. De Sovjetunie verwijderd namen uit geschiedenisboeken en retoucheert foto's à volonté. Dat gebeurt bijvoorbeeld als revolutionaire kameraden in ongenade vallen, zoals in het iconische beeld van Vladimir Lenins Bolshoi-speech waar Jozef Stalin later zorgvuldig zijn machtsrivaal Leon Trotski wegmoffelt. Het blijft bovendien niet bij knippen en plakken alleen. Er wordt ook volop gefantaseerd, door met nieuwe composities bijvoorbeeld de opkomst van het volk bij een toespraak te vergroten. Het is photoshop avant la lettre, honderd jaar geleden. Subtiel of expliciet, autoritaire leiders sparen kosten noch moeite om de geschiedenis te claimen. De megalomane Benito Mussolini ziet zich als leider van een nieuw Romeinse Keizerrijk en gooit in het historische centrum van Rome een heel stadsdeel plat voor een plein ter ere van Augustus, de eerste Romeinse keizer tweeduizend jaar eerder. In 1938 plaatst hij er zijn gerestaureerde Ara Pacis, het zogenaamde Altaar van de Vrede, dat door de eeuwen vervallen was en zo goed als verdwenen. De propagandaboodschap is duidelijk: het fascisme is niet meer dan de voortzetting van een grootse vredesmissie uit het verleden.

Net zo historiserend gebruikt nazi-Duitsland de leuze *Heim ins Reich* om datzelfde jaar de eerste geopolitieke schakstukken te verschuiven. Na de *Anschluss* van Oostenrijk volgt de annexatie van Sudetenland in Tsjecho-Slowakije, zoals wordt bekrachtigd in het verdrag van München. Als advocaat van die overeenkomst spreekt de Britse premier Neville Chamberlain over een mijlpaal, van “*peace for our time*”. Voor hem zijn de internationale afspraken op papier voldoende garantie, maar de geschiedenis en ook

een groot deel van de toenmalige publieke opinie oordeelt anders. Wanneer het Amerikaanse magazine *Time* Adolf Hitler in 1938 op de cover plaatst – en Jozef Stalin een jaar later – dan is dat niet als eerbetoon, maar wel als een waarschuwing aan de wereld dat de vrede voor de kar van de oorlog is gespannen. Ook in Vlaanderen hangt die spanning op dat moment al in de lucht. In 1938 trekt het totalitaire wolkendek zich samen boven het vredesymbool van de IJzertoren dat, opgetrokken naar het ontwerp van Joe English, intussen het middelpunt is van de door een regisseur georkestreerde IJzerbedevaarten. In de schaduw van het kruis, dat in vier windrichtingen en vier talen het opschrift nooit meer oorlog uitstraalde, dringt de antidemocratische toon dat jaar definitief door. Vlaamsgezinde pacifisten en democraten zijn ontzet over de met swastika getooide bloemenkrans van de Duitse Hitlerjugend en over de radicale toespraken die de wens uitdrukken dat “de Nieuwe Orde Vlaanderen zelfbestuur zou geven”. Voor hen is het een aanfluiting van de originele vredesgedachte en een verwerpelijk misbruik van de herinnering aan de frontsoldaten van de Eerste Wereldoorlog.

In de autoritaire marsrichting van een samenleving kunnen plaatsen van herinnering, letterlijk en figuurlijk – zowel locaties als historische gebeurtenissen – snel tot plaatsen van haat en onverdraagzaamheid evolueren. Herdenken is niet automatisch hetzelfde als nadenken, het dient net zo goed de verdediging en verovering van een machtspositie. Na de Eerste Wereldoorlog gebruikt nazi-Duitsland het onverteerbare verdrag van Versailles als historische zweepslag terwijl fascistisch Italië de verovering van Ethiopië motiveert met een verloren veldslag uit de 19de eeuw. Het is van alle tijden: zwaarden worden het scherpst geslepen op de wetsteen van het verleden, ongeacht hoe ver of nabij die geschiedenis ligt. In 1989 stak de Servische president Slobodan Milosovic de lont in het kruitvat van de Balkan door te verwijzen naar de Slag om het Merelveld, een nederlaag van godbetert zes eeuwen eerder.

Besluit: wat zijn de wachtposten van de vrede?

Dat herdenkingen niet zaligmakend zijn, is nogal ontzuenderend, zeker in deze periode van crisisbeheer, en al helemaal als ze worden uitgesproken door een historicus, op deze datum en op deze plaats, ruim honderd jaar na de eerste vergadering van de Volkenbond en zesenzeventig jaar na de Tweede Wereldoorlog. Voor Philipp Blom beleven we met dat laatste jubileum nu zelfs cruciale jaren. Hij ziet de supranationale samenwerking na 1945 niet zozeer als een bewuste les, maar wel als een collectieve poging om een traumatische herhaling te vermijden. En, zoals dat volgens hem gaat bij individuen en families, is zulk een trauma maar toereikend voor twee of drie generaties. Met het wegvallen van de laatste “*getuigen en de mensen die hen persoonlijk kenden*” verdwijnen dus “*ook de plichten die eruit zijn voortgevloeid*”. Het is een mooie sluitredenering, een schijnbaar logische pasmaat voor de angst en vertwijfeling van vandaag, maar ze is behalve erg West-Europees ook vooral ahistorisch ten opzichte van de jaren dertig. Toen wist men wel degelijk wat oorlog betekende. Vele oudstrijders en getuigen waren nog in leven, de beelden waren gekend, zowel de fysieke als mentale wonden lagen nog open. Denk alleen al aan de gueules cassées. Ondanks die kennis, ondanks die trauma’s, ondanks de Volkenbond, was het amper twee decennia – amper één generatie later – opnieuw prijs.

Welke historische les trekken we dan best? Dit is voor alle duidelijkheid geen betoog tegen internationale samenwerking. Allermint, het Wereldvoedselprogramma van de Verenigde Naties kreeg vorig jaar niet voor niets de Nobelprijs voor de Vrede. Het is evenmin een pleidooi tegen herinneren en herdenken. Bij goed democratisch beheer vergroot het wel degelijk ons inlevingsvermogen en is het belangrijk antigif tegen de bagatellisering van misdaden, zowel vroeger als vandaag. Maar, tegelijk wil ik waarschuwen om op ijdele hoop geen luchtkastelen te bouwen. Herdenkingen, herinneringen of trauma’s houden oorlogen niet tegen. Soms zelfs integendeel.

Dus, kunnen we leren uit de geschiedenis? Ja en nee. Niet als we geschiedenis gelijkstellen met het in herinnering brengen van gebeurtenissen alleen, wel als we het hebben over de waarheidszoekende geschiedenis die bestudeert hoe en waarom

gebeurtenissen plaatsvinden. Op die manier kan een historisch bewust-zijn de maatschappelijke waakvlam aanwakkeren. Voor het thema van vanavond – het onderscheid tussen oorlog en vrede – wordt dat heel concreet bij de vaststelling dat crisistijd in grote mate ook een cultuurstrijd is. Tijdens het interbellum blijkt de verbeelding zowel slot als sleutel van een vredevolle wereld. Afhankelijk van wie het als zwaard hanteert, ter verdediging of als aanval op waarden van gelijkheid en vrijheid, vallen op dat veld de eerste slachtoffers. Dat zijn de kanaries in de koolmijn. Het zijn die tekens die we moeten herkennen, te beginnen met de taal in de politieke arena en te beginnen bij onszelf, als toehoorders en als sprekers.

Als we niet opletten, veroveren totalitaire ideeën via de taal de verbeelding van de democratie, om ze vervolgens bij meerderheid ook uit te hollen en om te werpen. Want, wat als de democratie beslist zichzelf af te schaffen? Het is één van de minder gekende paradoxen die de Oostenrijkse-Britse filosoof Karl Popper zorgvuldig maar uitgebreid in een voetnoot verwerkt van zijn monumentale boek *De open samenleving en haar vijanden*. Hij begon aan die studie toen Hitler zijn moederland annexeerde en werkte het af als Joodse vluchteling in Nieuw-Zeeland in 1945. Voor hem is de uitweg van die paradox duidelijk: de open samenleving is maar open als die haar eigen kritiek organiseert. Het lijkt contra-intuïtief in crisistijd, maar de beste garantie voor een weerbare, vredevolle democratie is het stimuleren van cultuur en de verbeelding in het algemeen. Niet door vormvereisten te decreteren of de inhoud vast te leggen, maar wel door het financieren en faciliteren van plaatsen van studie, ontwikkeling, creatie, ontmoeting, debat en tegenspraak: geen staatszenders, maar openbare zenders; autonome kunstenaars en kunstopleidingen; onafhankelijke wetenschappelijke instellingen; artistieke vorming in het onderwijs; vrije media, drukkinggroepen en verenigingen allerlei. Tegenover de roep van valse profeten, plaatsen zij alternatieven, houden ze de dialoog gaande en de hoop hoog. Noem de betoelaging ervan geen subsidieslurpen, maar wel regelrechte investeringen. Op lange termijn zijn het precies die beleggingen die maatschappelijk het best renderen. Zij zorgen ervoor dat macht nooit vanzelfsprekend wordt, dat de verbeelding niet verdampt of tot één dominante verarmt. Als we, zoals ik in de inleiding begon, effectief in historische tijden leven, dan is dat enkel als we deze keer wel bereid zouden zijn die les te leren.